

Коляда Ігор
(Київ)

**«СВЯТО УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ» – ВІДКРИТТЯ
ПАМ'ЯТНИКА І. КОТЛЯРЕВСЬКОМУ У ПОЛТАВІ
30–31 серпня 1903 р.**

Питання внутрішньої єдності українців десятиліттями перебувало у центрі уваги вітчизняних політичних та культурно-освітніх діячів. Так, наприклад, у статті «Галичина і Україна» (грудень 1906 р.) М. Грушевський застерігав співвітчизників від повторення шляху сербів і хорватів – двох націй, які мали спільне етнічне походження. Історик доводив, що спільність етнічного походження ще не гарантує постання єдиної нації, оскільки трансформація етнічної групи у націю потребує великої роботи й бажання. Відтак етнічне походження тут є лише точкою відліку. До того ж і розвиток спільної, єдиної української мови вимагав свідомої політики, послідовних зусиль.

Наголошуючи на особливостях історичного розвитку двох найбільших регіонів України під чужоземною займанщиною й відповідно – потужних асиміляційних впливах імперій-окупантів, М. Грушевський зауважував: «Ріжні часті великої української землі в своїм історичнім житті йшли ріжними дорогами, під впливами ріжних чужих народів, культур, правительствених систем, відмінних економічних і суспільно-політичних обставин, і при слабім розвої національного життя, національної культури вони слабо відчували свою національну одність, мало вносили в спільну культурно-національну скарбницю й пасивно піддавалися чужим впливам»¹.

Водночас історик накреслював власні соборницькі дезидерати як програму діяльності свідомого українства по обидва боки кордону: «Щоб вийти з сього розбиття й занепаду, який в дальшій розвої грозить нам повною національною смертю, українці мусять всю енергію вложити в те, аби відіграти національне почуття, і з ним – почуття національної спільності, солідарності у ріжних частин українського народу, та сконцентрувати, можливо, систематично і планово, національні сили тих ріжних частин на спільній національній роботі, яку нам висувають біжучі події на порядок дня. Інакше мертвіє, слабне і відпадає не тільки та частина, якої зв'яз з цілістю порушена, ослаблена. Слабне також і цілість, всеукраїнський організм через зменшення тих сил, якими може він розпоряджати для загальнонаціональних цілей, і через дальший зріст розкладової енергії»².

Наукова, науково-організаційна та суспільно-політична діяльність М. Грушевського львівської та пізніших – «центральнорадівської», еміграційної й советської доби була яскравим втіленням у життя його соборницької програми, яку він прагнув реалізовувати й за найтяжчих для нього обставин.

Нагальність питання формування української політичної нації, що його актуалізувала російська революція 1905–1907 рр., й завдання, які поставали у зв'язку з цим перед української інтелігенцією Галичини, виразно артикулював І. Франко у відомому зверненні до галицької молоді 1905 р.: «Перед українською інтелігенцією відкриється тепер, при свобідніших формах життя в Росії, величезна дійова задача – витворити з величезної етнічної

маси українського народу *українську націю*, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй [...] та при тім податний на присвоювання собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшій темпі загальнонародських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна хоч і як сильна держава не може остаятися»³.

Видатний вітчизняний літератор наголошував: «Ми мусимо навчитися *чутти себе українцями* – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіціальних кордонів. І се почуття не повинно у нас бути голою фразою, а мусить вести за собою практичні консеквенції [...]. Тісніші, частіші, ближчі зносини з закордоновими українцями мусять виробити у нас ширший, свобідніший світогляд, щиріші і свобідніші товариські форми, як ті, що виробилися у нас під шляхетсько-польськими або буршівсько-німецькими впливами»⁴.

Вихованню цього відчуття «всеукраїнськості» виразно сприяла така маркантна загальнонаціональна акція як урочистості 30–31 серпня 1903 р. у Полтаві з нагоди відкриття пам’ятника І. Котляревському, в яких взяли участь видатні діячі української культури І. Карпенко-Карий, М. Коцюбинський, М. Кропивницький, М. Лисенко, Панас Мирний, І. Нечуй-Левицький, М. Старицький, П. Саксаганський, Леся Українка та ін.

Один з яскравих лідерів тогочасного українського руху свідчив, що після одержання відомостей про урядовий дозвіл Полтавській міській думі на відкриття пам’ятника Котляревському на чергових зборах Загальної Безпартійної Української Організації було ухвалено «взяти в цьому святі якнайактивнішу участь, вирядити від кожної «Громади» делегатів з адресами, писаними українською мовою, і поширити якнайширше відомість про це свято, щоб з’їхалося якнайбільше українців не тільки тутешніх, а й закордонних, і таким чином заманіфестувати силу українського руху»⁵.

Отже, загальнонаціональний формат цієї імпрези надала участь у ній й представницької західноукраїнської делегації у складі чільних представників інтелігенції регіону – доктора медицини Я. Грушкевича, представника Товариства ім. Котляревського та «Академічної громади» у Львові; директора М. Губчака від галицької театральної дружини; доктора Л. Кульчицького – представника коломийських українських товариств; редактора львівського щоденника «Діло» Є. Левицького; редактора часопису «Руслан» Л. Лопатинського; директора «Кредитового Союзу» К. Паньківського з дружиною Й. Паньківською й сестрінкою п. Скобельською; посла віденського парламенту й представника галицької «Просвіти» Ю. Романчука; письменника В. Стефаника; заступника голови Наукового товариства імені Шевченка у Львові К. Студинського; посланців Буковини доктора М. Кордуби та делегата «Січі» студента В. Сімовича⁶. Як згадував К. Студинський, «було, отже, нас, австрійських українців, 13 осіб»⁷.

Є. Чикаленко свідчив: «На свято відкриття пам’ятника Котляревському приїхало багато делегатів від галицьких установ, і ми з Києва разом виїхали до Полтави в одному поїзді, зайнявши підряд два вагони. Жартуючи казали ми, що коли, боронь Боже, наш поїзд розіб’ється, то надовго припиниться відродження української нації, як чехи казали, що якби завалився будинок, в якому збиралися «будителі» чеського національного руху [...], то, може, не було б і відродження чеської нації»⁸. Очевидно, що згадка про два вагони потяга, що у них вмістився ледь не весь інтелектуально-політичний провід

вітчизняного національного руху того часу, була не більше ніж жартом. Адже, навіть у випадку найгіршого – фатальної залізничної катастрофи – втрати (у разі потреби) заповнив би людський потенціал однієї Полтавщини чи самої лише Чернігівщини (однієї Київщини?!), не рахуючи національно й політично дозрілої за умов австрійських конституційних свобод Галичини...

Той самий мемуарист пригадував: «Але, як раз у раз у житті буває, – з серйозним мішається й комічне: Грінченко, що не переносив тютюнового диму, всю дорогу сперечався з курцями, що приходили в наш вагон. Саме під час такої суперечки з другого вагона увійшов до нас з цигаркою в зубах д-р Мирон Кордуба. Роздратований Грінченко, не знаючи його в обличчя, накинувся на нього з голосним вигуком. Кордуба, що пізнав Грінченка по фотографії, чемненько вклонивсь і відповів з гречністю:

– Досі я мав честь бути знайомим з гострим пером, а тепер познайомився і з грізним голосом пана добродія Грінченка.

Це викликало веселий сміх всього вагону, а засоромлений Грінченко, довідавшись, що це Кордуба, почав прохати у нього вибачення і привітною розмовою з ним старався затерти своє нечемне поведження з галицьким гостем»⁹.

Тогочасний галицький «десант» у Наддніпрянській Україні був би значно потужнішим, якби не російські урядово-поліційні обмеження, з огляду на які від поїздки відмовився ряд відомих українських діячів.

У листі до К. Студинського від 24 серпня (6 вересня) 1903 р. голова Наукового товариства ім. Шевченка у Львові так умотивовував власну неучасть у полтавських урочистостях: «Сам я (і Франко) не їду тому, що згаданий заступник голови (що нам прислав запросини) (Г. Маркевич /1849–1923/. – *Авт.*) на моє довіроче запитання повідомив, що супроти теперішніх дражливих обставин не було б пожаданим, аби з Галичини приїздило багато людей, і, взагалі, щоб бути як найобережнішими, аби не накликати біди на Полтавців. Тому, як чоловік маркований, я за ліпше уважаю сидіти тихо й тільки вислав від себе привіт extra на руки того ж Маркевича»¹⁰.

З огляду на офіційну заборону «українських виступів» міністром внутрішніх справ Російської імперії В. К. Плеве, більшість промов й привітань під час полтавських урочистостей виголошувалися російською мовою. Виступи рідною мовою офіційно були дозволені лише делегатам закордонної України – австрійським підданам. Але з боку підросійських українців послух урядовій забороні аж ніяк не був абсолютним. Українською виголосив промову – привіт від Хотинського повіту, «від зеленої Буковини» д-р Ф. Немоловський (головуючий сплутав промовця з закордонним делегатом й тому не спиняв виступу); хоча й коротко, але українською промовляла у Полтаві на святі І. Котляревського й письменниця О. Пчілка¹¹; українською виголосив своє привітання й ушавлений майстер слова М. М. Коцюбинський, виступ якого рідною мовою спричинив демонстративне залишення урочистого зібрання полтавськими губернатором, віце-губернатором й поліцмейстером¹². Натомість виступ українською Ольги Андрієвської з привітанням від Чернігівського літературно-артистичного товариства був зупинений головуючим – міським головою Полтави В. Трегубовим. Ось як пригадував цей момент Д. Дорошенко: «Виходить панна Ольга Андрієвська і починає читати привіт від Чернігівського літературно-артистичного товариства – українською мовою. Читає тихим голосом, не всі, може, як слід і розбирають. Але тут устає міський голова Трегубов і говорить їй, що не може дозволити читати по-українськи, бо, мовляв,

«пан міністр внутрішніх справ» і так далі... сам блідий, хвилюється. Панночка зупинилася. В залі німа тиша»¹³.

Далі ситуація розгорталася з калейдоскопічною швидкістю, адже сценарій був заздалегідь передбачений національно свідомою молоддю – на сцені з’явився харківський присяжний повірений й рупівський політичний діяч М. Міхновський, який російською мовою заявив: «Маю доручення відчитати тут українську адресу, але Ви, Пане Голово, по приказу згори, мені це забороняєте. Я такого закону не знаю, і коли заборона походить від міністра, то він не має права до цього. Тому прошу шановного Голову дати мені відпис протоколу цього засідання, щоб я міг подати жалобу до сенату. А що не можу ані читати інакше моєї адреси, ані оддати вам її, бо інтенцією тих, що мене висилали, було, щоб її відчитати прилюдно, а не щоб вона пішла незамітно до архіву, тому я можу вам віддати хіба саму обкладинку, а адресу беру з собою»¹⁴.

Вимогу М. Міхновського щодо занесення українського протесту проти незаконної заборони зачитувати привітання мовою титульної нації підтримав й чернігівський присяжний повірений І. Л. Шраг¹⁵. Протест українських колег підтримали й представники близько десятка російських літературно-мистецьких товариств й організацій, відмовившись зачитувати привітання російською мовою, хоча владна заборона їх, зрозуміло, не стосувалася¹⁶.

Найбільш прецизійний у власному газетярському описі полтавських урочистостей, підготовленому по гарячих слідах подій – 21–22 вересня 1903 р., отже, й прикрого інциденту з владною заборonoю зачитувати привітання українською, С. Єфремов тоді ж рішуче запротестував проти вигадок бульварної преси щодо вищезгаданого інциденту, згідно з якими, мовляв, одразу ж після оголошення владної заборони запанував «неописуемий хаос», чутні були вигуки, зойки, свистіння тощо, М. Міхновський розірвав свій адрес, решта ж українських делегатів віддавали (кидали на сцену) лише порожні папки без текстів привітань¹⁷.

На жаль, частина цих хибних тверджень (зокрема про порожні обкладинки без адресів від українських делегатів перед полтавським міським головою В. Трегубовим) потрапила й на сторінки мемуарів такого шановного автора й свідка урочистостей у Полтаві, як Д. І. Дорошенко, а саме: написаного 1923 р. для «Літературно-наукового вістника» відповідного фрагмента спогадів й згодом увійшла до оприлюднених 1949 р. його ж «Моїх споминів про давнє минуле (1901–1914 рр.)»¹⁸.

Міський голова Полтави В. Трегубов, який, хвилюючись (за Д. Дорошенком), зупинив промову О. Андрієвської українською, зрозуміло, не був україножером, а, навпаки, прихильником української справи й вочевидь одним з ініціаторів відкриття пам’ятника уславленому земляку. Свідченням цього – його написаний специфічною мовою лист-подяка К. Студинському від 15 жовтня 1903 р.: «Високошановний Пане Добродію! Видь глыбу сердца засылаю вельку дяку, якъ прихильныку до рідной мовы, за Вашу добру ласку, и прыймить найгорячишу подяку за честь, якою Вы обдарыли городъ своимъ прыездомъ на вельке свято водкрыття першому батькови рідной украинської литературы. Вирьте, Високоповажанный Пане Професоре, що Ваша участь у велькому для украинцівъ святі була намъ дуже дорога»¹⁹.

Як згадував згодом К. Студинський: «На всякий спосіб заборона українського слова на святі Котляревського зробила велику прислугу розвитку національної свідомості серед українців. Вона скріпила боротьбу за права своєї мови, що її вперто і послідовно вели кращі одиниці серед української суспільності пером,

словом і ділом»²⁰.

Урочистості 1903 р. у Полтаві з нагоди відкриття монумента І. Котляревському справили величезне враження не лише на їхніх безпосередніх учасників, а також мешканців рідного міста видатного вітчизняного літератора, але й – через російську пресу – на широкі кола усєї України. Є. Чикаленко наголошував на довготривалих наслідках цієї загальнонаціональної акції: «Заборона читати адреси українською мовою і протест українців проти цього, приїзд великого числа делегатів від різних інституцій з Галичини на чолі з старим Романчуком, головою українського парламентарного клубу у Відні, їх промови українською мовою, проголошені звиклими, часом дуже талановитими промовцями, багатьом людям вперше розкрили очі на український рух, так що потім з'явилося багато дуже активних українських діячів, що свою свідомість національну датували від свята Котляревського. Багато й селян жалкувало, що не знали про цей ювілей і не приймали в ньому участі [...]. Взагалі, такі публічні, прилюдні виступи українців значно розбудили свідомість в широких масах як міських, так і селянських, що виразно помічалось з попиту на українську книжку, який після ювілею Котляревського значно зріс [...]»²¹.

Напередодні Першої світової війни взаємні контакти й відвідини один одного українцями східної та західної частин національної території були несистематичні й радше поодинокими. Епізодичність таких контактів зумовлювалася назагал галицьким консерватизмом, численними й свідомими паспортними перешкодами з боку австрійської та російської адміністрації. Але й за таких несприятливих обставин представники західноукраїнських освічених верств усвідомлювали й плекали власну спорідненість з земляками за Збручем. І. Кедрин-Рудницький наголошував: «Як відомо, було мінімально таких галичан, які їздили в Україну і знали її з автопсії за царських часів. Головною причиною цього були російські паспортні труднощі, але чималою виною була й провінційна галицька психіка, неохоча до подорожування: адже й на Захід їздили з Галичини тільки одиниці, а подорож до Відня була вже неначе атестатом вищости даної людини. Галичани почували себе українцями-соборниками [...]. Галичани виховувались на літературі наддніпрянських, чи пак всеукраїнських класиків, і культ Шевченка досяг свого апогею у Львові 28-го червня 1914 р. у величавому святі в 100-річчя його народин. Проте, галичани знали Наддніпрянську Україну куди менше, як наддніпрянці знали Галичину, бо цілий ряд найвидатніших наддніпрянських діячів – меценатів, письменників, політичних емігрантів – приїздили до Галичини або їздили через Галичину на Захід, ставали добродіями центральних галицьких культурно-наукових установ, зберігали з Львовом тісні взаємини»²².

Цікаві свідчення щодо «техніки» подорожі до Галичини на початку ХХ ст. залишив Є. Чикаленко, який стенографічно чітко зафіксував численні російські бюрократичні перепони перед тими, хто бажав відвідати півавстрійську Україну: «1903 року, коли у Львові організовано було святкування ювілею М. Лисенка і запрошено його на те свято, то Лисенко запропонував мені і Єфремову як людям, не зайнятим службою, поїхати разом з ним, і ми охоче згодилися. Почалася паспортна волокита. Перше всього треба було подати прохання поліцмайстрові про видачу свідоцтва «о неимении препятствий» на виїзд за границю, тоді до пристава, потім до околодочного, який робив одмітку на проханні, тоді знов до поліцмайстра за свідоцтвом, потім в казначейство платити досить великий на той час паспортний податок, аж тоді до губернатора за паспортом, потім ще до австрійського консула за візою. На все оте треба було витратити не менше

тижня, чому галичани не хотіли вірити і докоряли нам, що нас так мало їздить до Галичини»²³.

Відтак варто наголосити на особливій ролі освіченої верстви у взаємному ознайомленні Сходу й Заходу України на початку ХХ ст. – напередодні Першої світової війни. Очевидно, що спорадичні контакти поодиноких представників інтелігенції цих регіонів національної території внаслідок мілітарного протистояння 1914–1918 рр. перейшли у якісно нову площину: фронтові колізії й політика поліетнічних Австро-Угорської й Російської імперій викликали потужні переміщення десятків, а то й сотень тисяч людності з західноукраїнських земель на територію підросійської України й на терени власне етнічної Росії, а згодом – у зворотному напрямі. Інформація про «інших» (підросійських, півдавстрійських) українців, усвідомлення власної відмінності/подібності до них із здобутку обмеженого й вузького кола заангажованих (національно свідомих) інтелектуалів ставала надбанням мас, вирішальним чином вплинувши на інтенсифікацію процесу формування загальноукраїнської політичної нації й події незавершеної Української революції 1917–1921 рр.²⁴

Доба більшовицької «українізації» 1920-х – початку 1930-х років та пов’язані з нею сподівання певної частини громадянства на можливість національного відродження й реалізацію «українського проекту» у межах советської моделі державного устрою спричинили активну участь багатьох представників інтелігенції західного регіону України у державному й національно-культурному житті УСРР. Національні утиски українців у II Речіпосполитій, а відтак і вкрай обмежені можливості працевлаштування за фахом для українця-інтелігента у міжвоєнній Польській державі, з свого боку, заохочували виїзд західноукраїнської інтелігенції до підсоветської України, де чимало її представників знаходило собі працю на інженерно-технічних та культурно-освітніх посадах, ініціюючи й підсилюючи, у свою чергу, українізаційні процеси у республіці. Місткість ринку праці у педагогічній галузі УСРР була такою значною, що Наркомат освіти на чолі з М. Скрипником неодноразово ініціював проект масового перекидання з-за кордону від третини до половини усіх галицьких педагогів-українців.

Національне відродження 1920-х років дало потужний імпульс активізації й усталенню наукових і культурно-мистецьких контактів Східної та Західної України. Виняткову роль у процесі загальнонаціонального згуртування відіграли у цей час Історична секція Всеукраїнської Академії наук на чолі з академіком М. С. Грушевським та Наукове товариство ім. Шевченка у Львові під керівництвом академіка К. Студинського. Зусиллями науковців і ширшої громадськості Наддніпрянщини й Галичини було продовжено започатковану у Полтаві 1903 р. традицію загальнонаціонального відзначення знакових подій вітчизняної історії. Попри ледь прихований спротив більшовицької адміністрації, на всеукраїнські акції перетворилися урочистості з нагоди 60-річчя Михайла Грушевського (3 жовтня 1926 р.); 100-річчя виходу першого збірника українських пісень М. Максимовича (2–10 жовтня 1927 р.) з маркантною історіософською доповіддю М. Грушевського на урочистому засіданні Історичної секції ВУАН з академічною Комісією Західної України 7 жовтня 1927 р. – «Галицько-українські взаємини»; вшанування пам’яті В. Б. Антоновича у 20-річчя від дня його смерті (17–25 березня 1928 р.).

У березні 1928 р. колишній учасник полтавських подій 1903 р. львівський історик М. Кордуба приїздив до Києва й брав участь у жалобному засіданні Історичної секції ВУАН з нагоди 20-річчя з дня смерті В. Б. Антоновича

(поминальні урочистості, як і планувалося, відбулися у неділю, 25 березня). Про це зібрання 2 квітня інформувало своїх читачів «Діло» (за «Пролетарською правдою» від 27 березня), приділивши особливу увагу ґрунтовному рефератові професора М. Кордуби²⁵ – єдиного представника західноукраїнських учених – та заключному слову керівника Історичної секції ВУАН, який наголосив, що «присутність гостя з Галичини є зайвим доказом наших культурних зв'язків»²⁶. Того ж дня, 25 березня 1928 р., М. С. Грушевський сфотографувався з учасниками урочистого засідання, присвяченого пам'яті В. Б. Антоновича. На фото представлений і його львівський учень²⁷.

Відвідини Кисва М. Кордубою викликали відповідні полтавські ремінісценції ще у одного чільного представника вітчизняної академічної еліти – С. О. Єфремова. 23 березня 1928 р. академік С. О. Єфремов занотував у щоденнику: «Зайшов д[окто]р Мирон Кордуба, що приїхав на святкування Антоновичевих роковин. Я з ним, здається, тільки раз на віку стрівався – в Полтаві 1903 р. під час одкриття пам'ятника Котляревському [...]. Розповідав багато про свою подорож на Україні за останніх днів Гетьманщини, коли було його сюди делеговано прохати допомоги проти румунів, що саме загарбали Буковину. Жахлива подорож! Найбільше тим, що приїхавши сюди, в «Українську державу», застав – розгукану доброволію, що нищила все українське. З гетьманом не бачився, але один з його прибічників вимовився, що гетьман не то Буковину, а й Поділля віддав би румунам, аби дістати від них полків зо два, зо три допомоги проти Петлюри. З тим і вернувся буковинський посол до Львова. Кордуба обіцяє, що напише свої про цей епізод згадки»²⁸.

Власні спомини про полтавські урочистості акад. К. Студинський завершив згадкою про «три невеселі події, про трагічну смерть трьох учасників свята»: самогубство 1904 р. 13-річного сина полтавського адвоката П. Перцовича, який «цілою душею приляг до українства»²⁹ (юнак «замішався», за словами К. Студинського, у «якесь конспіративне товариство, певно, для російської влади небезпечне, і коли жандарми перевели в нього трус, він, щоб не шкодити батькові, вистрілом з револьвера відібрав собі життя»); адвокат Микола Дмитрієв (1867–1908), редактор часопису «Рідний край», потонув у Ворсклі, намагаючись врятувати дівчину; трагічно загинув, випавши з літака під час авіаційних вправ, член РУП, згодом український соціал-демократ Левко Мацієвич (1877–1910)³⁰.

Враховуючи драматичний контекст вітчизняної історії 1920–1930-х рр., не жалувала доля й інших учасників загальноукраїнської імпрези у Полтаві 1903 р.

Співробітниця ВУАН О. Т. Андрієвська, промова якої українською у Полтаві 30 серпня 1903 р. була зупинена головуючим В. Трегубовим, 1929 р. була призначена ГПУ учасницею «академічної лінії» сфабрикованої «справи» так званої «Спілки визволення України». У лютому 1930 р. її було репресовано, засуджено по паралельній СВУ «справі», незважаючи на категоричне заперечення ув'язненою її приналежності до «контрреволюційного підпілля», й заслано до Саратова. У цьому надволзькому місті у грудні 1937 р. на неї, вже адміністративно заслану, чекало чергове сфабриковане обвинувачення у приналежності до «контрреволюційної есерівської націоналістичної групи» й черговий термін ув'язнення³¹. Далі сліди її загубилися у нетрях сталінського ГУЛАГу...

Своєю смертю померла інша учасниця полтавських урочистостей – мати Лесі Українки – українська письменниця Олена Пчілка (справжнє ім'я та

прізвище Ольга Петрівна Косач; 1849–1930), член-кореспондент ВУАН. Але останні місяці її життя проминули у важкій атмосфері масових репресій щодо вітчизняної інтелігенції, які були пов’язані безпосередньо зі сфабрикованим процесом «Спілки визволення України» або ж «супроводжували» цей процес. За деякими відомостями, й О. П. Косач мали ув’язнити й принаймні заслати до віддалених місцевостей Російської Федерації, але, мовляв, енкаведисти зглянулися (!?) на похилий вік й хворобу Ольги Петрівни...

У листі до акад. К. Студинського від 31 жовтня 1930 р. його київський кореспондент О. Киричинський повідомляв: «Із газет знаємо, що у Вас живеться погано, але і у нас не краще. Арешти та заслання українців проєк[туються] ще в більшій мірі, як минулого ро[ку на] слідстві в справі СВУ. Кажуть, що арештованих більш 1000 чоловік [...]. Що за причина арештів, ніхто не знає, кажуть, що відкрито якусь петлюрівську агітацію. Цей терор, я гадаю, був причиною, що на похороні Олени Пчілки було не більше 20–30 чоловік. Похорон відбувся без релігійного обряду. Мовчки винесли тіло з дому і так завезли на Байкове кладовище. Над гробом сказав кілька слів Грушевський, який один із усіх академіків був на похороні. Не було ніякого представника літератури та професури. Мабуть, боялися потрапити в число неблагонадійних, адже ж Олену Пчілку в справі СВУ хтіли заарештувати, лише вік її та хворобу увзглядали і залишили її в покої. Яка різниця між похоронами Лисенка та Грінченка, на яких я був присутній!»³².

Ремінісценція полтавських урочистостей присутня у полемічному листуванні 1935 р. двох колишніх учасників подій 30–31 серпня 1903 р. – К. Студинського, тогочасного радянофіла й вже колишнього голови НТШ у Львові, та державника-гетьманця й політичного емігранта Д. Дорошенка – для посилення власної аргументації й доведення опонентів, що саме його позиція адекватно відбиває політичні реалії. Так, наприклад, 21 жовтня 1935 р. Д. Дорошенко з Праги кинув К. Студинському докір: «Ви знали, що робили, коли в 1926–30 роках стали на шлях оборони й гльорифікації большевицького режиму на Україні. Всього того, що Ви тоді писали, Ви по сей день публично не відкликали [...]. Чи Ви думаєте, що в людей така коротка пам’ять? [...]. Невже Ви думаєте, що все це ми можемо так легко забути?»³³.

У відповіді К. Студинського від 8 листопада 1935 р. йшлося: «Рівно 50 літ [...] стою на становищі єднання з Україною. Як активний діяч, переводив я ці зв’язки, коли вперше поїхав на Україну (1887 р.), коли працював науково в Києві (1894–5), коли приїздив на національні свята, відслонення пам’ятника] Котляревського (1903 р.), ювілей Лисенка (1904), Нечуя-Левицького (поч. 1905), Мих. Грушевського (1926) та коли їздив на засідання Академії (в рр. 1926–9). Відкликувати не маю що і ніколи нічого не відкличу, бо я писав правду, а оповідав тільки те, що бачив власними очима (роботу в Академії, спец[іально] акад. Грушевського, працю в мистецтві малярському, театральному, кіновому, науку в школі і т. п.). Відкликаючи все те, я мусів би писати неправду, а до цього я не надаюся [...]. Я надто шаную свої 50-літні зв’язки з Україною, щоб я їх зневажав яким-небудь відкликом»³⁴.

Заперечуючи аргументи свого опонента, Д. Дорошенко у листі від 16 листопада 1935 р. переконливо обґрунтовував власне негативне ставлення до будь-якої співпраці з більшовицьким урядом УСРР як окупаційною, нелегітимною владою у Наддніпрянській Україні, вже з самого початку виразно окресливши засадничу відмінність своєї позиції від позиції колишнього голови НТШ: «Головна між нами різниця є та, що Ви приймаєте большевиків як свого роду

«законну владу» на Україні, і при тім – українську; а я вважаю її за чужу, ворожу, окупантську. Адже з Вашого погляду приятні стосунки з Скрипником і К° є річ корисна для української справи, а з мого – шкідлива, бо [...] приятні стосунки з ворогом, запобігання його ласки, це річи дуже шкідливі, бо скріплюють ворога, дають йому моральну підтримку»³⁵.

На підтвердження своєї позиції Д. Дорошенко подавав й інші аргументи, а саме: «Український національний рух і наші національні здобутки створили не царський уряд і не большевики: вони його тільки, як могли, гальмували; коли ж не могли цілком задушити, то робили уступки [...]. Царський уряд не додумався до того, щоб використати укр. рух для себе, а большевики додумались [...]. Коли в 1903 р. Ви приїздили до Полтави, Ви самі пам'ятаєте, як тоді рос. влада до українства ставилася і які малі концесії йому робила, то тоді Ви її за те не гльорифікували. Тепер же, зруйнувавши нашу Українську Державу, заливши Україну кровію й сльозами, виморивши голодом мільйони українського населення, зруйнувавши церкву, релігію, мораль, родину, вигнавши на чужину тисячі укр. інтелігенції, – большевики заводять «українізацію», дають гроши на Академію – так чи маємо їх за це дякувати і прославляти!? Ми не дякували царському урядові, який все-таки не нищив наш народ фізично, не розстрілював тисячами духовенство й інтелігенцію, – не дякували за те, що «дозволив» свята Котляревського, Лисенка, укр. пресу, клуби, «Просвіти» і т. д.: не дякували, бо це були *наші здобутки*, а з його боку *уступки*, концесії. Так чого ж ми тепер мали б дякувати безмірно лютішому ворогу, ніж царський уряд, коли він чинить такі «добродійства», як піддержує засновану вже раніше Академію Наук і т. д. Вже ж коли називає себе «українським» урядом, то мусів щось «українського» хоч на зверх робити. І хіба праця Академії 1923–1930 років – то *заслуга большевиків*? Це заслуга таких людей, як Єфремов, Кримський, Василенко [...]

Навівши це вартісне порівняння між «українською політикою» імперії Романових та їхніх більшовицьких спадкоємців й ставленням до неї вітчизняної інтелігенції, празький кореспондент К. Студинського продовжував, вочевидь слушно дорікаючи львів'янинові: «Коли Ви вважали так конче потрібною Вашу прощу до Києва і до Харкова, то чи не могли до большевицької влади ставитись бодай так, як ставились колись до царської, себто лояльно, але без славословій? [...] Розуміється, якщо Ви вважаєте цю владу за свою, за «українську», то всі мої міркування не мають сенсу [...]. Ви (на мій, розуміється, погляд) погіршили «проти св. Духа», себто проти України, бо подали руку її лютим ворогам. Я вірю, що Ви це зробили не з якогось особистого інтересу, лише з «політики», себто маючи на увазі інтереси громадські (щоб Вам особисто подобалися большевицькі порядки, і щоб Ви їх хотіли бачити у себе у Львові, в це я, хоч убийте, не можу повірити!). Не про відклик Ваших поглядів чи переконань писав я у своїм листі, а про визнання Вами помилковості тої Вашої «політики», яка Вас дійсно одурила і завела. Для всіх очевидно, що таку заяву зробив би й пок. Грушевський, якби знову вирвався з большевицьких пазурів на волю. Але, сидячи у їх в неволі, він не міг того зробити, а Ви можете, бо Ви на волі [...]

І знову празький опонент К. Студинського подумки повертався до серпневих подій 1903 р. у Полтаві: «Можете мені вірити або ні, але писати все це, що до Вас пишу, дуже мені важко, так важко, наче б то я писав про рідного батька. Ваше ім'я мені знайоме з 1897 р., коли учнем 5-ої класи у Вільні почав передплачувати [...] «Зорю», а потім «Літер.-Наук. Вістник». Вперше побачив

я Вас у Полтаві на святі Котляревського 1903 р., і досі стоїть в моїх очах Ваша постать, а в ушах бринить Ваш голос і Ваші слова, як Ви говорили привітальну промову на урочистій академії в залі Гоголевого будинку. Над моїм столом у Києві висіла відома група, і там посеред інших видатних діячів наших, що приїхали на свято до Полтави, й Ваша постать. Від юних літ звик я думати про Вас з найбільшою пошаною [...]»³⁸.

Зрештою, й сам автор спогадів «На святі Котляревського у Полтаві» акад. К. Студинський у червні 1941 р., після початку радянсько-німецької війни, був примусово вивезений зі Львова й, вірогідно, «ліквідований» охоронцями-енкаведистами³⁹.

У комедії І. Карпенка-Карого (І. К. Тобілевича) «Хазяїн» (1900) – увічнений тривалий процес збирання коштів на пам’ятник І. П. Котляревському. Як відомо, справу спорудження взяла на себе полтавська міська дума у 1894 р. Оскільки потрібні були значні кошти, наступного року почали збирати гроші. Пожертви надходили поволі, й лише на початку ХХ ст. було зібрано 14 тис. руб.⁴⁰ У п’єсі головний герой, вітчизняний нувориш Терентій Пузир у відповідь на газетну інформацію про збирання коштів на пам’ятник кидає хрестоматійну репліку: «Котляревський мені без надобності!» Й у відповідь отримує від «родовитого багатого пана» П. П. Золотницького (свідомого українця) гнівне роз’яснення: «І як тобі не сором отаке говорить? Такий хазяїн, такий значний обиватель, ще й кавалер, а говориш, як дикий, неосвічений мужик: «Котляревський мені без надобності!» Противно й слухать! Поети єсть соль землі, гордість і слава того народу, серед котрого з’явилися [...]. Всі народи своїх поетів шанують, почитають і ставлять їм пам’ятники! [...] Поки не даси мені слова, що поїдеш в земське собрание і пошлеш гроші на пам’ятник Котляревському, доти не сяду з тобою за стіл!» Й Пузир змушений капітулювати ...⁴¹

П’єса «Хазяїн», як і «Сто тисяч», входила до шкільної програми з української літератури радянських часів. Однак коротка репліка головного героя – «Котляревський мені без надобності!» – нічого не говорила учням, щонайбільше учитель пояснював, що колись-то «прогресивна» й «загальноросійська» інтелігенція збирала гроші на пам’ятник І. П. Котляревському, а зажерливий «глитай, або ж павук» – український куркуль – ігнорував культурні виклики й потреби свого часу. Потужна загальнонаціональна акція відкриття пам’ятника знаковій постаті не лише вітчизняного письменства, а й культури взагалі подавалася як дрібний шаржований епізод «класової боротьби» ...

Лише у другій половині 1980-х років у вітчизняній історіографії й літературознавстві стало можливим вести відверту розмову про урочистості 30–31 серпня 1903 р. у Полтаві як знакову загальнонаціональну культурну й політичну акцію. Згадалася тоді й znana свого часу фотографія «відомої групи» вітчизняних культурно-освітніх й політичних діячів, що зібралися наприкінці літа 1903 р. у Полтаві.

Анотація

З’ясовується роль урочистостей 30–31 серпня 1903 р. у Полтаві – відкриття пам’ятника І. Котляревському – у контексті українського визвольного руху й вітчизняної історії ХХ ст.

- ¹ *Грушевський М.* Галичина і Україна // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. / Редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.) та ін. – Львів, 2002. – Т. 1. – С. 378.
- ² Там само. – С. 378–379.
- ³ *Франко І.* Одвертий лист до гал[ицької] української молодіжі // *Франко І.* Збір. творів: У 50 т. – К., 1986. – Т. 45: Філософські праці. – С. 404.
- ⁴ Там само. – С. 405.
- ⁵ *Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907) / Передм. В. Шевчука. – К.: Темпора, 2003. – С. 237.
- ⁶ Див.: *Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907). – С. 237–239; *П'ядик Ю.* Фотографія з багатьма невідомими: [Фото учасників урочистостей у Полтаві 1903 р.] // *Вітчизна.* – 1989. – № 2. – С. 194–205; *Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф.* Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник. – 2-ге, доп., доопр. вид. – К., 2005. – С. 186.
- ⁷ *Студинський К.* На святі Котляревського в Полтаві // Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 98. – Арк. 77 (далі – ЦДІА України у м. Львові).
- ⁸ *Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907). – С. 238.
- ⁹ *Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907). – С. 239.
- ¹⁰ ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 280. – Арк. 7; *Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.)* / Упорядкув. Г. Сварник; вступна ст. Я. Дашкевича. – Львів; Нью-Йорк, 1998. – С. 4.
- ¹¹ *М.Р.[удницький].* Олена Пчілка (1849–1930): Посмертна згадка // *Діло.* – 1930. – 11 жовт. – Ч. 226. – С. 3.
- ¹² *Студинський К.* На святі Котляревського в Полтаві // ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 98. – Арк. 80.
- ¹³ *Дорошенко Дм.* Свято Котляревського в Полтаві 30 серпня 1903 р.: Сторінка зі спогадів // Літературно-науковий вістник. – 1923. – Т. LXXXI. – Кн. XI. – С. 244.
- ¹⁴ *Студинський К.* На святі Котляревського в Полтаві // ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 98. – Арк. 82; *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 рр.). – К.: Темпора, 2007. – С. 74.
- ¹⁵ *Ефремов С.* Праздник украинской интеллигенции // *Киевская старина.* – Т. 83. – Кн. 1. – 1903. – Октябрь. – С. 195; *Демченко Т. П., Курас Г. М. І. Л.* Шраг – «славний український діяч» // *Укр. іст. журн.* – 1993. – № 10. – С. 95–103.
- ¹⁶ *Ефремов С.* Праздник украинской интеллигенции // *Киевская старина.* – 1903. – Октябрь. – С. 195.
- ¹⁷ Там само. – С. 196.
- ¹⁸ Див.: *Дорошенко Дм.* Свято Котляревського в Полтаві 30 серпня 1903 р.: Сторінка зі спогадів // *ЛНВ.* – 1923. – Т. LXXXI. – Кн. XI. – С. 244; *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 рр.). – К., 2007. – С. 74.
- ¹⁹ ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 401. – Арк. 23.
- ²⁰ *Студинський К.* На святі Котляревського в Полтаві // ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 98. – Арк. 83.
- ²¹ *Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907). – С. 239.
- ²² *Кедрин І.* У горнилі революції // *Кедрин І.* У межах зацікавлення. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1986. – С. 138–139.
- ²³ Див.: *Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907). – С. 234.
- ²⁴ Див. докладніше: *Рубльов О. С.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К., 2004. – С. 82–84.
- ²⁵ Див.: *Кордуба М.* Зв'язки В. Антоновича з Галичиною // *Україна.* – 1928. – Кн. 5 (30). – С. 33–78.
- ²⁶ Див.: *Памяти В. Антоновича:* Свято в Українській Академії Наук // *Діло.* – 1928. – 2 квіт. – Ч. 75. – С. 2–3.
- ²⁷ *Верстюк В. Ф., Пиріг Р. Я.* М. С. Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. – К., 1996. – С. 126–127.
- ²⁸ *Єфремов С.О.* Щоденники, 1923–1929. – К., 1997. – С. 602.
- ²⁹ ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 368. – Арк. 48.
- ³⁰ *Студинський К.* На святі Котляревського в Полтаві // ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 98. – Арк. 83.
- ³¹ Див.: *Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти* / Упоряд. В. І. Пристайко, Ю.І. Шаповал. – К.: Інтел, 1995. – С. 213, 335–336, 390.
- ³² ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 310. – Арк. 16.

³³ Див.: *У півстолітніх змаганнях: Вибр. листи до К. Студинського (1891–1941)* / Упоряд.: О. Гайова, У. Єдлінська, Г. Сварник. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 649.

³⁴ ЦДА України у м. Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 290, арк. 6.

³⁵ *У півстолітніх змаганнях: Вибр. листи до К. Студинського.* – С. 650.

³⁶ Там само. – С. 651.

³⁷ Там само. – С. 650–651, 653–654.

³⁸ Там само. – С. 653.

³⁹ Див., напр.: *Рузанов О., Романюк П.* Забуті імена: Академік Кирило Студинський // *Культура і життя.* – 1990. – № 4. – 28 січня. – С. 6; *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.). – К.: Наук. думка, 1994. – С. 207–208, 327; *Єдлінська У.* Кирило Студинський, 1868–1941: Життєписно-бібліографічний нарис. – Львів: НТШ, 2006. – С. 122.

⁴⁰ Див. докладніше: *Дмитриев Н.* К истории открытия памятника И. П. Котляревскому в г. Полтаве // *Киевская старина.* – 1903. – № 10. – Октябрь. – С. 153–167.

⁴¹ *Карпенко-Карий І.* Хазяїн: Комедія в 4 діях // *Карпенко-Карий І.* Драматичні твори / Вступ. ст., упоряд. і прим. Р. Я. Пилипчука; Ред. С. Д. Зубков. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 365.